

робітників. Вони вимагали не тільки покращення умов праці, підвищення заробітної плати, а й повернення на робочі місця тисячі мобілізованих робітників заводу. В результаті частина мобілізованих робітників була повернена на завод²⁴.

У 1915 р. залізничники під керівництвом профспілкових організацій неодноразово вимагали підвищення заробітної плати. У воєнних умовах це питання було одним з найболючіших. Найбільшу активність тут виявили робітники Катеринославських майстерень Катерининської залізниці та Харківського паровозобудівного заводу. В роки першої світової війни найбільше навантаження припадало на ці залізничні вузли. Протягом 1916-1917 рр. залізничники прагнули відстояти свої соціально-економічні права, налагодити нормальні відносини з адміністрацією, виявляючи високу організованість.

На початок ХХ ст. за професійним рівнем залізничники займали третє місце по Україні - 55,6 % грамотних серед робітників усіх галузей промисловості (після металургів - 59,9 % та спеціалістів по дереву - 58,0 %) ²⁵.

Висновки. За підсумками дослідження виявлено, що причинами боротьби стало погіршення матеріального становища робітників залізниць, важкі умови праці та побуту. Робітничий та революційний рух українських залізничників був складовою частиною загальноросійського, що яскраво відображено в революційних подіях 1905-1907 рр. та бойкотуванні участі Росії в першій світовій війні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні: Транспортний пролетаріат у 60-90-х рр. ХІХ ст. - К., 1988. - С.35.; 2. Белінський Є. Ф. З історії формування залізничного пролетаріату на Україні в другій половині ХІХ ст. // З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні ХVІ-початку ХХ ст. - К., 1960.-С. 161; 3. Юго-Западная казенная железная дорога. Историко-экономический очерк в связи с результатами эксплуатации железных дорог. Изд.ИП, испр. И доп. - К., 1909. - С. 38; 4. Нестерцова С. М. Железнодорожники Украины в революции 1905-1907 гг. // Автореферат на соиск. ученой степени канд. ист. наук. -М., 1985.-С. 12. 5. Мельник Л. Г. Назв. праця.- С. 42; 6. Очерки по истории железнодорожных забастовок в России. - М., 1906.-С. 12; 7. Михайлив М. Эволюция русского транспорта (1913-1925). - М.-Л., 1925.-С. 25-26; 8. Мельник Л.Г. Назв. праця. - С. 45; 9. Пушкарева И. М. Железнодорожники России в буржуазно-демократической революции. - М., 1975. - С.54.; 10. Мельник Л. Г. Назв. праця. - С. 46; 11. ЦДІА України. — Ф.336. — Оп.1. — Спр.1688. — Арк.1 -2; 12. Материали по рабочему движению на железных дорогах до 1905 г. -С6.3 -М., 1925.-С. 149; 13. Хроника рабочего движения на Украине (1861-1899 гг.). Справочник. - К., 1991. - С. 157; 14. Материали по рабочему движению на железных дорогах до 1905 г. -С. 150-151. 15. Материали по рабочему движению на железных дорогах до 1905 г. -С. 163; 16. ЦДІА України. - Ф.274. - Оп.1. - Спр.723. - Арк.4а,27.; 17. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900-1917 гг.). Справочник. - К., 1987. - С.52; 18. Шлосберг Д. Професійний рух на Україні 1905-1907 рр. - Харків, 1931. - С. 14, 19. ЦДІА України. - Ф. 275. - Оп. 1. - Спр.933. - Арк.9-12; 20. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900-1917). - С. 82; 21. Очерки по истории железнодорожных забастовок в России. - С. 37; 22. Пажитнов К. А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. - Б.м. - С.107; 23. Нестерцова С.М. Указ. соч. - С. 19, 24. Кошик А.К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. - К., 1965. - С. 79; 25. Лавров Ю. П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895-1904). - К., 1970. - С. 35.

В. Брославський

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ ХVІІІ СТ.

Подальший розвиток України безпосередньо пов'язаний із успішним реформуванням аграрного сектору економіки, створенням правового ринку землі. У зв'язку з цим надзвичайно актуальним у наш час є дослідження землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні. У своїй статті ми розглянемо процеси, які відбувалися у кінці ХVІІІ ст. на українських землях включених до Російської імперії після поділів Речі Посполитої.

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, слід відзначити, що соціально-економічна історія Правобережної України кінця ХVІІІ - першої половини ХІХ ст. в історіографії висвітлена далеко нерівномірно. Одними з перших дослідників землеволодіння в краї були А. Раєв¹, В. Шульгіна², І. Нікотін³, І. Рудченко⁴. У міжвоєнний період соціально-економічною історією Правобережної України займалися М. Шульгін⁵, Ф. Ястребов⁶.

Серед досліджень з соціально-економічної історії Правобережної України виділяється монографія Е. Сташевського "История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII - первой половине XIX в."⁷. Причини кризи феодалізму в сільському господарстві України та розвиток товарного виробництва й торгівлі у першій половині XIX ст. досліджував І. Гуржій⁸.

Розпад феодально-кріпосницьких та утвердження капіталістичних відносин у першій половині XIX ст., селянське питання висвітлені в працях А. Барановича⁹, В. Теплицького¹⁰, П. Зайончковського¹¹, М. Лещенка¹², члена-кореспондента НАН України О. Нестеренка¹³, академіка М. Дружиніна¹⁴, М. Маркіної¹⁵ та в багатьох інших.

Процес приєднання Правобережної України до Російської імперії став предметом дослідження В. Смолія. У своїх роздумах дослідник приходять до висновку, що "в кінці XVIII ст. відбувався своєрідний процес перерозподілу феодальної власності на землю"¹⁶.

Інтерес до історії землеволодіння шляхти та церкви відроджується з проголошенням незалежності України. Зокрема, у 1992 р. відбувався захист кандидатської дисертації С. Борисевича "Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793-1830 рр.)"¹⁷. Серед сучасних дослідників земельних відносин кінця XVIII – першої половини XIX ст. слід відзначити Л. Горенко та Ю. Присяжнюк¹⁸, Ю. Рудакову¹⁹, О. Бундак²⁰. Церковне землеволодіння досліджували такі визначні науковці, як О. Крижанівський²¹, А. Зінченко²².

Знаменним можна назвати вихід у світ 2006 р. узагальнюючої колективної монографії "Історія українського селянства". Важливість даного дослідження полягає у системному підході до вивчення історії селянства від "неволітичної революції" до сьогодення²³.

Серед польських науковців земельні відносини досліджували Г. Мосціцький²⁴, Й. Качковський²⁵, В. Серчик²⁶ та ін.

Шляхетські вольності у Речі Посполитій поступово призвели до послаблення держави. Її становище особливо ускладнилось у другій половині XVIII ст. Цей період характерний антиурядовими виступами шляхти, утворенням чисельних конфедерацій, реформаторською активністю. У 1788 р. розпочав діяльність черговий сейм, який мав на меті реформувати країну. Так рішеннями сейму у 1788-1789 рр. збільшувалася чисельність армії з 30 тис. до 100 тис. чол., ліквідувалася Постійна рада. Тим самим підривалися основи політичного впливу Російської імперії на Річ Посполиту. Такі дії уряд Катерини II сприйняв вороже²⁷, вбачаючи у них вплив революційних ідей²⁷.

Цю ситуацію вміло використали пруські дипломати. Вони вимагали негайного виведення російських військ з території Речі Посполитої. Фрідріх II підштовхував Польщу до війни з Росією. У березні 1790 р. між ними було укладено договір про військовий союз проти Російської імперії. Як зазначає В. Смолій: "...ворожа позиція сеймових діячів щодо Росії змусила урядові кола останньої вжити запобіжні заходи"²⁸. Як наслідок, щоб збороти "французьку чуму" у 1792 р., у Річ Посполиту ввійшли російські війська²⁹. Внаслідок другого поділу у 1793 р. та третього у 1795 р. Правобережна Україна відійшла до складу Російської імперії.

За даними 1775 р. на території Правобережної України шляхта володіла 82%, корона - 12,7%, церква - 5,3% населених пунктів. Приблизно у тих же пропорціях поділялася й земельна власність³⁰.

Основна частина церковних маєтків була залишена в руках католицького та уніатського духовенства. Тим самим на нього поширювалася політика компромісу з пануючим станом, тобто з дворянством. Проте право збереження маєтків як для світських, так і для духовних феодалів було поставлено у безпосередню залежність від принесення присяги на вірність Російській імперії. Так, за підрахунками А. Зінченка, лише протягом 1792-1795 рр. на Правобережній Україні в духовенства було відібрано до державної власності 18607 ревізійних душ. Найбільше державна казна поповнилась у Волинській губернії. Тут з причин відмови принести присягу, участі духовенства у польському повстанні та ін. було передано у державну власність 9699 ревізійних душ, в Подільській та Київській - 4255 та 4653 відповідно. Це, в свою чергу, було зумовлено наближеністю Волині до Польщі, більшому вкоріненні в регіоні католицизму та уніатства³¹.

* Постійна рада - виконавчий державний орган, який діяв між сеймами. Його діяльність була гарантована Російською імперією.

** Згідно конституції 1775 р. Російська імперія виступала гарантом державного ладу Речі Посполитої, яка де-факто перебувала на становищі сателітної країни.

Одним з перших нормативних документів, що регулював життя зайнятого російськими військами Правобережжя, став іменний указ "Про розпорядження в польських областях зайнятих російськими військами", виданий 8 грудня 1792 р. на ім'я генерала М. Кречетникова. Ним головнокомандувач російської армії був зобов'язаний всіма можливими способами переконати місцеву польську адміністрацію принести присягу на вірність Росії, в тому числі "грішми, обіцянками чинів й маєтків"³². Російські війська мали зайняти домовлені з Прусією та Австрією кордони, організувати митниці у Мінській, Брацлавській та Ізяславській губерніях. Особливу увагу імператриця звернула на необхідність складання карти та камеральний опис приєднаних земель. Цю роботу вона поклала на чиновників генерального штабу, які перебували при військах у краї. Усі поміщицькі маєтки мали бути розділені на два розряди: 1) спадкова власність; 2) посмертне володіння або дане за чин. Тим поміщикам, які не приносили присягу на вірність імператриці, заборонялось володіти майном в межах Російської імперії. Не менше уваги російський уряд приділив й церковній власності. Зокрема, монастирські села, монахи яких не принесли присягу, передавались у державну власність. Те ж стосувалося й монастирської власності, якщо монастирі не увійшли в межі імперії³³.

15 квітня 1793 р. М. Кречетников надіслав Брацлавському губернатору генерал-майору Берхману ордер, який містив інструкції з управління приєднаним краєм. Для нас особливо цінною є вказівка скласти карти з камеральним описом краю. Це завдання було покладено на інженера генерал-майора Кнорінга, якому було надано обер-квартирмістерів та повітових землемірів. Усю зібрану інформацію мали вносити у спеціально розроблену форму, яка передбачала наступні графи: назву маєтку (місто, містечко, староство, село), хто ним зараз володіє, з якого року, скільки людей проживає у маєтку, скільки прибутків дає маєток, які ще є додаткові види прибутку та на основі яких привілеїв³⁴.

Частина шляхти не могла змиритися з втратою незалежності Речі Посполитої і взяла участь у повстанні 1794 р. на чолі з Т. Костюшком. Напруження, визване повстанням 1794 р. на Правобережній Україні набрало досить загрозливого характеру³⁵. Катерина II повелівала накладати секвестр на маєтки осіб, запідозрених у повстанні. Було зміцнено місцеві військові гарнізони. Одержавши нові чини, звання, землю, нових кріпаків, більшість шляхти воліла не ризикувати своїм майном, і зайняла вичікувальну позицію. Завдяки цим заходам основна маса польської шляхти не наважилася ризикнути своїм майном і кинутись у вир національно-визвольної боротьби.

Правобережна Україна завжди була аграрним краєм, основним джерелом багатства якої були родючі землі. Згідно російських законів виключне право на володіння землею належало дворянському стану. Хоча у 1794 р. можливість купляти землю у приватну власність отримали купці та міщани, а з 1801 р. - вільні хлібороби та державні селяни, але право на володіння населеними маєтками залишалося за дворянським станом. На кінець XVIII ст. майже вся нерухома власність була сконцентрована в руках польської шляхти, монастирів, церков. Крім приватних маєтків, шляхта розпоряджалася всією державною власністю, якою володіла або у формі адміністративного управління, або на правах посесії³⁶. Як зазначає О. Козій, "...російський уряд не був задоволений таким становищем і тому свідомо декілька раз намагався закликати в цей край російських землевласників"³⁶. Початок цій політиці було покладено ще за Катерини II, яка роздала на Правобережжі наблизеним до трону дворянам частину державних та конфіскованих маєтків.

Значна частина російського дворянства сподівалась отримати нову власність на Правобережжі. Проте вільних земель практично не було. Тому, щоб передати їх вірному дворянству, спочатку слід було відібрати у попередніх власників. Першочерговим завданням російського уряду стала ревізія наявних володінь та їх статусу. Паралельно уряд почав перевіряти права шляхтичів на визнання їх у дворянському статусі.

Одним із шляхів позбавлення власності шляхти та католицького й уніатського духовенства було обрано конфіскацію за участь у антиросійських виступах. Так, Катерина II своїм указом від 19 квітня 1794 р. повеліла створити у м. Смоленську особливу слідчу комісію з політичних справ під керівництвом генерал-поручика Г. Осипова, куди мали направлятись усі особи, підозрювані в участі у повстанні³⁷.

На маєтки підозрюваних накладали секвестр, а майно тих, чію вину довели, - конфісковували. Частина шляхтичів, боячись втратити свої маєтки, за участь у збройних сутичках з російськими військами, переоформляли власні володіння на своїх дружин. Для цього відповідні

³⁶ Посесія - довгострокова оренда.

документи, як правило, оформлялися попередніми роками перед поділом, коли ці землі ще перебували у складі Речі Посполитої³⁸.

Український дослідник історії польської шляхти О. Козій вважає, що лише повстання 1830-1831 рр. послужило причиною розробки російським урядом законодавства про конфіскацію майна осіб, що виступили проти Російської імперії³⁹. Проте, на основі комплексного вивчення джерельної бази дослідження, слід відзначити, що початки конфіскаційного законодавства слід шукати у кінці XVIII ст. Ще 3 травня 1795 р. імператорським указом генерала-губернатора Тутолміна встановлені чіткі правила конфіскації маєтків у поляків, учасників військових дій 1794-1795 рр. проти російської імперії⁴⁰.

Одночасно влада почала тиск на тих землевласників, які не бажали присягати на вірність Російській імперії. Власники-шляхтичі, які не бажали присягати, втрачали право на володіння та успадкування маєтків і були зобов'язані виїхати за межі імперії⁴¹. Маніфестом генерал-губернатора Т. Тутолміна від 16 травня 1795 р. усім, хто не бажав присягати на вірність російській імперії, надавалося три місяці для того, щоб продати свої маєтки і виїхати з імперії. Майно тих, які не встигли його продати за відведений термін, конфісковували і передавали до казни⁴². Таким чином, подальше володіння майном на території імперії було поставлене у безпосередню залежність від принесення присяги.

Використовуючи конфіскації маєтків у учасників повстання, уряд, з однієї сторони, поповнював державний земельний фонд, а з другого давав зрозуміти шляхтичам, що будь-який опір російській державі каратиметься. Паралельно з конфіскацією маєтків йшов процес роздачі значних земельних володінь російським дворянам. Зокрема, урядом Катерини II були щедро нагороджені царські сановники, які брали участь у подіях 1792-1794 рр. Значні маєтки і титул графа отримав М. Кречетников. Також серед перших російських чиновників, які отримали нерухомість на Правобережжі, слід відзначити М. Кутузова, Й. Ферзена, О. Безбородька, А. Маркова, М. Новосельцева, М. Репніна, нащадків Г. Потьомкіна й П. Рум'янцева. Загалом 65 високопоставленим особам було роздано 79550 душ селян. Катерина II в одному із листів до Т. Тутолміна наголошувала, що слід старатися, щоб всі маєтки на Правобережжі знаходилися у руках благонадійних поміщиків. Конфіскацією та наданням земельних володінь російському дворянству уряд намагався послабити позиції польської шляхти на Правобережжі і тим самим не допустити до нових повстань. Протягом всього досліджуваного періоду російський уряд неодноразово наголошував місцевим адміністраціям саме на цьому аспекті їх діяльності. У вересні 1795 р., через рік після придушення повстання, генерал-губернатор направив у губернські правління рескрипт, який вимагав максимально увагу звернути на передачі земельних володінь царським чиновникам та генералам⁴³.

Не бажючи втрачати маєтки, більшість власників підкорилася новій владі, яка як імператорську милість дарувала їм те, що було відібрано насильно і чим вони раніше володіли спадково.

У мемуарах Я. Охотського зустрічаємо спогади про те, що частина шляхтичів, завдяки особистим зв'язкам з вищими російськими офіцерами, просила прощення і милості у імператриці Катерини II. Бажаючи посилити свої позиції на Правобережних землях і поставити "провинившихся" у залежне від російського уряду становище, їх, як правило, прощали. Частині згодом навіть повернули їх володіння⁴⁴.

Складна зовнішня міжнародна ситуація, сильні державницькі традиції Речі Посполитої змушували російський уряд проводити на Правобережній Україні політику "кнута і пряника". Ті зі шляхтичів, які змирились з приєднанням краю Речі Посполитої до складу Російської імперії й принесли присягу на вірність, зберегли свої маєтки. Власність тих, хто відмовився принести присягу й вчасно не продав нерухомість чи взяв участь у повстанні, підлягала конфіскації. У церковній політиці російський уряд взяв курс на ліквідацію та пограбування уніатської церкви та ослаблення католицької.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Раев А. О продаже государственных имений в России // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1859. – №3. – С.32-93.; 2. Шульги В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863). – К.: Тип. у-та, 1864. – 254 с.; Шульгин В. Юго-западный край под управлением Д.Г.Бибикова. (1838-1853) // Древняя и новая Россия. – 1879. – №5. – Т. II. – С.5-32; № 6. – С. 90-131.; 3. Никотин И. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876). – Т. I. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – 380 с. 4. Рудченко И. Записка о землевладении

в Юго-Западном крае. – К., 1882. – 180 с.; 5. Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин. – Харків, 1927.; 6. Ястребов Ф. Нариси з історії України. – Вип. VIII: Історія України в першій половині XIX ст. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1939. – 274 с.; 7. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1968. – 484 с.; 8. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав, 1954. – 452 с.; Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. – до 1861 р.) – К.: Держполітвидав, 1958 р. – 168 с.; 9. Баранович А. Магнатське хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.; 10. Теплицький В. Розклад і криза кріпосницького господарства на Україні//Наукові записки інституту економіки АН УРСР. – 1954. – №2.; 11. Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. – М., 1954. – 292 с.; 12. Лещенко Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е гг. XIX в.). – К., 1959. – 523 с.; 13. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – Ч.1. – 496 с.; 14. Дружинин Н. Социально-экономическая история России//Избранные труды. – М., 1987. – 421 с.; 15. Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII в. – К., 1971. – 175 с.; Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). – К.: Изд-во Киевского университета, 1961. – 336 с.; 16. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 167.; 17. Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793-1861 рр.: Дис. канд. істор. наук: 07.00.02. – Дніпропетровськ, 1992. – 182 с.; 18. Горенко Л., Присяжнюк Ю. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічні дослідження). – Черкаси: облредвидав "Січ", 1996. – 92 с.; 19. Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики уряду Павла I на території Правобережної України//Український історичний журнал. – №2(461). – 2005. – С.101-110.; 20. Бундак О. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795-1861 рр.: Дис. канд. істор. наук.: 07.00.01. – Львів, 1999. – 229 с.; 21. Крижанівський О. Інвентарна реформа 1847-1848 рр. у Волинській губернії: Дис. ...канд. істор. наук. – К., 1970. – 214 с.; Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Вища школа, 1991. – 127 с.; 22. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – 180 с.; 23. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.; 24. Mościcki H. Dzieje porozbiorowe Polski w aktach i dokumentach. – Warszawa: Gebethner i Wolff, – T.I. Od rozbiórów do Księstwa Warszawskiego, 1772–1807. – 116 s.; 25. Kaczkowski J. Konfiskaty na ziemiach pod zaborem rosyjskiem do powstaniach roku 1831 i 1863. – Warszawa, 1918. – 388 s.; 26. Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław: Ossolineum, 1965. – 168 s.; 27. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 128.; 28. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 128.; 29. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад/ перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – С. 65.; 30. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.2. – С. 404.; 31. Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К.: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. – С. 24–26.; 32. Матеріали для історії Подольської губернії (1792-1796 гг.). – Вип. 1. – Каменец-Подольськ, 1885. – С. 59–60.; 33. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17090.; 34. Матеріали для історії Подольської губернії (1792-1796 гг.). – Вип. 1. – Каменец-Подольськ, 1885. – С. 47–49.; 35. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 153.; 36. Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830-1831 рр. і 1863 р.: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Львів, 1997. – С. 25–26.; 37. Матеріали для історії Подольської губернії (1792-1796 гг.). – Вип. 1. – Каменец-Подольський, 1885. – С. 155–156.; 38. Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века. – Т2. – СПб.: Типография П. П. Меркулева, 1874. – С. 28–32.; 39. Козій О. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830-1831 рр. і 1863 рр.// Дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Львів, 1997. – С. 23.; 40. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17329.; 41. Никотин И. Столетний период (1772-1872) русского законодательства в воссоединенных от Польши губерниях и законодательство о евреях (1649-1876). – Т.1. – Вильны: Тип. А. Г. Сыркина, 1886. – С. 11.; 42. ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17332.; 43. Смолій В. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – Київ: Наукова думка, 1978. – С. 166–167.; 44. Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века. – Т2. – СПб.: Типография П. П. Меркулева, 1874. – С.30–36.

Ю.В. Войцехівський

ВЧИТЕЛІ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ: 1960 - ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-Х РР. (ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКЦІЯ)

Учительство - це специфічна група інтелігенції. Вчитель є центральною фігурою в освіті та вихованні підростаючого покоління.

Наша держава отримала суперечливу освітянську спадщину. З одного боку - це самовіддана праця, творчий ентузіазм, вагомі здобутки та інновації вчителів, з іншого - викривлена система